

Дарбанов Маккамбай Ерматовичтин “Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү “адам” концепти” деген темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациялык ишинин расмий оппонентинин

ПИКИРИ

М.Е.Дарбановдун докторлук диссертациялык иши “Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү “адам” концепти” деп аталып, когнитивдик лингвистиканын аспектисинен каралып чыккан ишти квалиметрикалык баалоо параметрлери аркылуу анализге алабыз:

1.Актуалдуулугу.

Изилдөөгө алынып жаткан диссертациялык иштин практикалык мааниси тил илиминин актуалдуу проблемаларына жооп берет. Себеби кыргыз тил илиминде “адам” концепти когнитивдик, лингвомаданий жана паремиологиялык өңүттөн изилдөөнүн өзүнчө объектиси катары алына электиги маалым. Ошондуктан теманы изилдөөнүн актуалдуулугу менен кыргыз тил илими үчүн зарылдыгы төмөндөгү маселелер жана изилдөө багыттары менен түшүндүрүлөт:

- 1) “Адам” концептине тиешелүү лексиканын кыргыз лингвистикасында атайын иликтенбегендиги;
- 2) Аталаган концептке жана аны менен байланышкан концепттердин маани-маңызынын талдана электиги;
- 3) “Адам” концептин репрезентациялоочу каражаттардын түрлөрү, саны, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрүнүн аныкталбай келиши;
- 4) Когнитивдик лингвистиканын, лингвомаданият таануунун идеялары, принциптери, методдору кыргыз тил илиминде ар тараптан системалаштырылып сыпатталбагандыгы;

- 5) Когнитивдик лингвистиканын түшүнүктөрүнүн жана категорияларынын (элес, түшүнүк, фрейм, сценарий, схема, гештальт, пропозиция, когнитема ж.б.) кыргыз тилинин менталдык аспектисин изилдөөдө кеңири колдонулбагандыгы менен;
- 6) “Адам” концептинин чегинде ядро-периферия, денотация-коннотация, баштапкы-туунду, нейтралдуу-эмоциялуу, объективдүү-субъективдүү, чектүү-аралык ж.б. көрсөткүчтөрдүн милдеттери жана касиеттери каралбагандыгы менен шартталат, о.э. жашоодогу эң маанилүү жандуунун маани-маңызын ой-тутумда чагылдарган “адам” концептинин когнитивдик мазмунун ачып берүү дагы иштин зарылдыгын белгилейт.

Изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз тилиндеги “адам” концептинин илимий-теориялык маселелерин лингвомаданияттык аспектиден аныктоого өбөлгө түзөт жана бул айтылгандар теманын актуалдуулугун айгинелейт.

2. Проблеманы изилдөөнүн абалы жана изилдөөнүн жаңылыгы.

Когнитивдик лингвистика, лингвомаданият таануу, этнолингвистика, лингвопаремиология илимдеринин алкагында “адам” концептин кыргыз тилинин материалдары менен изилдөө максатында Ж.Р.Андерсон, Л.В.Барсалоу, Б.Шварц, С.Шифер, С.Стил, Р.Жекендорф, Ж.Лакофф, А.Вежбицкая, Д.С.Лихачев, В.В.Колесов, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, В.Н.Телия, Р.М.Фрумкина, В.И.Карасик, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.А.Маслова, Л.О.Чернейко, Э.Р.Тенишев, К.М.Мусаев, А.В.Дыбо, И.В.Кормушин, Д.М.Насилов, И.Г.Добродомов, З.Н.Экба, З.И.Салиева, А.Сейтимбек, М.Ж.Тагаев, З.К.Дербишева, У.Д.Камбаралиева, Б.Т.Борчиева, Ы.А.Темиркулова, К.З.Зулпукаров, А.Абдулатов, М.А.Малабаев, С.С.Сейитбекова, А.Калмурзаева, С.Б.Эргешова, Э.Т.Төлөкова, Г.А.Абыканова, А.Р.Бутешова, Л.И.Дрофа, Ш.А.Адинаев, А.И.Галяева, Е.В.Федина, О.Б.Клевцова, Т.В.Сычева ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектерин

илимий жактан серептеп, концептологиялык маселелерге кылдат анализ жүргүзгөн.

Анын негизинде диссертациялык иштин теориялык натыйжаларын төмөнкүдөй аныктаган:

1. Когнитивдик лингвистиканын илимий-теориялык негиздерин жана жетишкендиктерин эске алуу менен, анын теориялык жоболорун, категорияларын жана ык-методдорун изилдөөнүн объектисине ылайыктап иштеп чыгууга аракеттенген;

2) «Адам» концептинин мазмунундагы түйүндүк когнитивдик түзүүчүлөрдү ачып берүү максатында кыргыз тилиндеги «адам» концептин репрезентациялоочу лексемаларга лексикографиялык аспектиден анализ жүргүзгөн жана кыргыз тилиндеги провербиалдык бирдиктердин материалында аталган концептин когнитивдик мазмунун аныктаган;

4) «Адам» концептинин талаалык структурасын түзүп, борборун жана жака-белин аныктап, анын когнитивдик мазмунун түзгөн элес (ойдогу «из», образ), түшүнүк, схема (модель), фрейм, сценарий (скрипт), когнитема сыяктуу категориялардын маанилерине мүнөздөмө берген;

б) «Адам» концептинин өнүгүү динамикасын жана анын түшүнүк берүүчү көлөмүн анализдөөгө алып, концептин улуттук (этностук) фреймдик-когнитемалык маңызын паремиялардын материалында мүнөздөп, анын ар түрдүү касиеттеринин аныкталышын көрсөтүүгө басым жасаган.

3. Теориялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү.

Диссертациялык иштин максаты катары кыргыз тилиндеги “адам” концептинин когнитивдик мазмунун, деривациялык жана провербиалдык бирдиктерин лингвомаданият таануу алкагында комплекстүү изилдөө тандалып алынган.

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги “адам” концептине тиешелүү тилдик, провербиалдык бирдиктер.

Изилдөөнүн методологиялык баалуулугун карасак, бул ишти жазууда когнитивдик лингвистикадагы антропология, лингвомаданият таануу жана концепт жөнүндөгү алыскы жана жакынкы чет өлкөлүк жана кыргызстандык окумуштуулардын эмгектери колдонулган. Изилдөө учурунда теориялык (сыпаттоо, классификациялоо, жалпылоо, анализ ж.б.) жана эмпирикалык (байкоо, жыйноо, системалаштыруу, моделдештирүү, ассоциативдик эксперимент ж.б.) метод-ыкмалар колдонулган. Бул метод-ыкмалар изилдөө максатына жетүүгө тиешелүү деңгээлде шарт түзгөн.

4.Иштин практикалык мааниси.

Бул диссертациялык иштен алынган жыйынтыктар жана тыянактар кыргыз тил илимине өзгөчө салым кошо алат. Иштин материалдарын жана негизги жоболорун когнитивдик лингвистика, кыргыз тилинин лексикологиясы, паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекциялык курстарды окутууда колдонсо болот. Ошондой эле диссертациянын теориялык материалдарын кыргыз семасиологиясын жана когнитивдик лингвистикасы боюнча атайын курстар менен семинарларды окутууда пайдаланууга болот. Ал эми иштеги натыйжаларды лингвомаданият таануу, лексикалык семантика, психолингвистика, социология боюнча изилдөөлөрдө колдонуп, айрым тыянактары ар түрдүү типтеги жарнамалык жана идеологиялык тексттерди түзүүдө база катары кызмат кыла алат.

5.Изилдөөчүнүн проблемага байланыштуу изилдөөгө салган салымы.

Диссертациялык иштин жыйынтыктары негизинен жаңы. Изилдөөчү тарабынан сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, алынган илимий корутунду, жыйынтыктар тил илими үчүн, анын ичинде кыргыз тил илими үчүн баалуу деп эсептейбиз.

6. Эксперименталдык жана көргөзмө материалдары.

Диссертациялык иште иллюстративдик материал катары кыргыз элинин макал-лакап, учкул сөздөрү алынып, алар басмадан жарык көргөн жыйнактардан иргелип алынып, картотекага 835 провербиалдык бирдик киргизилген. «Адам» концептинин мазмунунун когнитивдик түзүүчү зонасын ачып берүү максатында түшүндүрмө, этимологиялык, сөз түзүүчү, фразеологиялык, энциклопедиялык сөздүктөрдүн, синонимдер жана антонимдер сөздүктөрүнүн материалдары (18 лексикографиялык булак), кыргыз макал-лакап, учкул сөз жыйнактары: “Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор” (Жыйнаган К. Нускаев, 2007); “Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү” (Топтогондор Г. Тажиева, А. Курманбекова, 2004); “Кара кыргыз” 5-том (Орозбек Айтымбет, 2007); “Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү” (М. Ибрагимов, 2005) ж.б булактар пайдаланылган.

Эксперименталдык материал катары “адам” концептисине тиешелүү деп эсептелген провербиалдык бирдиктерди, диаграммаларды колдонуп, кыргыз этносунун аң-сезиминде “адам” концепти кандайча ассоциацияланарын билүү жана анын образдык мазмунун аныктоо максатында ассоциативдик эксперимент жүргүзүлүп, анын натыйжасында концепттин маанилик, образдык, аксиологиялык түзүүчү каражаттары белгиленген.

7. Жаңылык жана натыйжалардын ишенимдүүлүгү.

Изилдөөнүн натыйжалары иштин 3-бабында кеңири берилип, анда “адам” концептинин кыргыз дүйнө таанымында лексика-семантикалык жана провербиалдык түрдө экспоненттелишин изилдөөнүн негизги натыйжалары камтылган. Изилдөөнүн негизги натыйжалары катары когнитивдик лингвистиканын концепт, фрейм, схема, сценарий, когнитема ж.б. жөнүндөгү негизги идея, категориялары мүнөздөлүп, аларды «адам» концептинин

маани-маңызын ачууда колдонгон. Ошондой эле «адам» концептинин этностун эс-тутумундагы ордун аныктоого, тилдик жана когнитивдик дүйнөнүн сүрөтүн жаратуудагы үлүшүн аныктоого аракет жасалган. Кыргыз этносунун менталдык чөйрөсүндөгү «адам» концептине тиешелүү лексикалык бирдиктер алгачкы ирет өзүнчө подсистема катары классификацияланып, концептке мүнөздүү энциклопедиялык, философиялык, логикалык, социалдык-тарыхый, биологиялык, саясий-укуктук, мифологиялык, деривациялык, этимологиялык, топонимикалык, физиономиялык ж.б. касиеттерине сереп жасалган. Айрыкча, изилденип жаткан концептин чегинде төмөнкү оппозициялык бай – кедей адам, сабаттуу – сабатсыз адам; адеп-ахлактуу – бузуку адам; ак ниет – кыянатчыл адам ж.б.с. экилик белгилери такталып, адамдын энциклопедиялык сөздүктөрдө түшүнүк катары берилиши, концептин провербиалдык каражаттарда (фразеологизмдерде, макал-лакаптарда, афоризмдерде ж.б. паремиялык жанрларда) колдонулушу иликтенип, кыргыз макалдарында чагылдырылган «адам» концепти уюштурган когнитемалары, «адам» концептисинин семантикалык талаасы аныкталып, ядро (борбор, өзөк) жана периферия (жака-бел) алкактары жиктелип, периферия жакынкы жана алыскы болуп эки алкакка бөлүштүрүлгөн.

Кыргыз тилиндеги “адам” концептинин когнитологиялык мазмунун жана провербиалдык бирдиктерин лингвомаданият таануучулук өңүттөн изилдөөгө багытталган. Ошондуктан диссертациянын жыйынтыктары, материалдары, жоболору илимий изилдөөчүлүк, билим берүүчүлүк, практикалык мааниге ээ.

8.Автор алган натыйжалардын илимий-практикалык мааниси.

Изилдөөдөн алынган натыйжа-жыйынтыктары ички биримдикке, улантуучулук мүнөзгө, логикалык ырааттуулукка, маани-маңыздык байланыштуулукка ээ. Каралып жаткан изилдөөнүн илимий-практикалык

мааниси когнитивдик лингвистика, этнолингвистика жана лингвопаремиология сыяктуу илимий тармактардын изилденүүчү актуалдуу проблемаларына шайкеш келет.

Диссертациялык иш улуттук-маданий менталдык өзгөчөлүктөрдү изилдөө салтын улап өнүктүрүү менен бирге, “адам” концептин когнитивдик, лингвомаданий жана паремиологиялык өнүттөн илимий-теориялык негиздерин ачып берүү маселелерине арналган. Ал эми когнитивдик, лингвомаданий изилдөөлөр элдин маданий эс-тутумунда калыптанган универсалдуу тажрыйбаны таанып-билүүгө багытталып, улуттук менталитетти, анын баалуулуктарын терең түшүнүүгө жол ачат. Андыктан бул изилдөөнүн натыйжалары кийинки концептуалдык изилдөөлөргө өбөлгө түзөт.

9. Диссертациянын мазмунун жана тыянактарын баалоо.

Диссертациялык иш мазмунуна, алдына коюлган изилдөөнүн максат-милдеттерине туура келет жана диссертанттын тыянактары изилдөөнүн объектисине байланыштуу чыгарылган.

10. Гилдин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү.

Диссертациянын авторунун илимий аппараты тиешелүү деңгээлде десек болот, башкача айтканда, жазуу стили илимий стилдин талаптарына туура келет. Орфографиялык жана стилистикалык мүчүлүштүктөрү жокко эсе. Автореферат диссертациялык иштин мазмунуна жана анда коюлган изилдөөнүн максат-милдеттерине туура, шайкеш келет. Изилдөөнүн актуалдуулугу, максаты-милдеттери, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси, жоболору, автордун кошкон салымы, диссертациянын негизги мазмуну авторефератында көрсөтүлгөн. Авторефераттын мазмуну авторефераттарга коюлган талаптарга жооп берет.

11. Сын-пикирлер жана сунуштар.

1. Кыргыз орфографиясы боюнча концептти атаган сөз баш тамга менен башталып жазылып-жазылбашы жөнүндө маселе такталган эмес жана “адам” деген концепт жалпы ат катары кичинекей тамга менен эле жазылышы керек.

2. Диссертациянын 1-бабы 43 бет, 2-бабы 3 беттен турат. Ал эми 3-бабы 221 беттен турат. Ушул 3-бабын эки бапка бөлүп, анын биринчи бабын “Адам” концептинин катмарлары жана антропологиялык түшүнүктөр” деп атап, кийинки бабын өз аталышында калтырууга болот.

3. Иштин 96-бетиндеги З.Д. Попова менен И.А. Стерниндин пикирлерине берилген шилтемеси кийинки сүйлөмдө берилип калган.

4. Диссертациянын айрым жерлеринде жана авторефератта орфографиялык, техникалык каталары кездешет. Мисалы, орфографиялык-пунктуациялык: *сыпатточу* (118), *этимолгиясы* (97), *альшатат* (160), *өзөккү* (132), *мындага* (157), *кимдидир* (176), *жалкоораак* (211) ж.б.; авторефераттагы каталар - *изилдее* (3), *түзүлүшү* (6), *номиантивдик* (16), *сепиклдүү* (16), *тпоко* (19), *провербиальный* (41) ж.б.; техникалык: *эс тутумундажанатилдик* (48), *чагылуу жолдорун репрезентациялоого мүмкүнчүлүк* (102) ж.б.

Бирок жогоруда белгиленген сунуштар диссертациялык иштин жалпы мазмунун төмөндөтө албайт.

М.Е. Дарбановдун диссертациялык ишине түзүлгөн квалиметрикалык матрица.

Матрица негизинен 10 пункттан турат. Бул пункттар диссертациялык ишке толук мүнөздөмө бере алат. Ар бир пункт 10 баллдык шкала менен эсептелинет жана 10дон бга чейин, 10дон төмөн карай каралат. Берилген баллдар кошулат, андан кийин кошулган жалпы сумма бул иштин сапаты болуп эсептелинет. Эгерде иш 60 баллдан төмөн болуп калса иш талапка

жооп бербегендиги аныкталат. Ал эми 60тан 100гө чейинки балл болсо илимий ишти объективдүү караганга жол берет.

№	Баалоо параметри	10	9	8	7	6	Бардыгы
1.	Актуалдуулугу		+				9
2.	Проблеманы изилдөөнүн абалы жана изилдөөнүн жаңылыгы		+				9
3.	Теориялык жана методологиялык жактан маанилүүлүгү	+					10
4.	Иштин практикалык мааниси		+				9
5.	Изилдөөчүнүн проблемага байланыштуу изилдөөгө салган салымы			+			8
6.	Эксперименталдык жана көргөзмө материалдары			+			8
7.	Жаңылык жана натыйжалардын ишенимдүүлүгү			+			8
8.	Автор алган натыйжалардын илимий-практикалык мааниси			+			8
9.	Диссертациянын мазмунун жана тыянактарын баалоо			+			8
10.	Тилдин илимий, стилистикалык жана логикалык өзгөчөлүктөрү			+			8
							85

Демек, **Дарбанов Маккамбай Ерматовичтин** “Дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү “адам” концепти” аттуу темада 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясы КР ЖАК

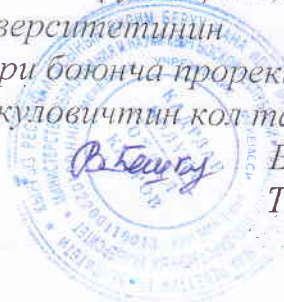
тарабынан коюлган талаптарга жооп берет. Ал эми анын автору 10.02.01 – кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

**Расмий 1-оппонент,
филология илимдеринин
доктору, доцент, Талас
мамлекеттик университетинин
окуу жана илимий иштери
боюнча проректору**

С.С.Жумалиев

*Филология илимдеринин доктору, доцент,
Талас мамлекеттик университетинин
окуу жана илимий иштери боюнча проректору
Жумалиев Самат Субанкуловичтин кол тамгасын
тастыктаймын*

*Бешкемпирова В.К.
ТалМУнун КБ башчысы
07.06.21*